

כל העם, ולולי שוטרי העיר ופקידיה, אשר כלם שמרו על המשטר והסדרים, כי אז נספו אנשים מרוב לחץ [...] ¹³².

ההספדים שתועדו בביטאונים התקופה העלו על נס את מעמדו בקהילות ישראל באשר הן, ואת דרכו מעיירה קטנה בליטא עד למעמד זה. כך עולה מהספרו של הרב חיים טשרנוביץ ('רב צעיר') שהיה באותה העת צעיר לימים, נימנה על ה'פרושים' בקובנה וזכה לשמש את הנפטר רם המעלה:

[...] ולפיכך בשעה שנולד לפני דור בן לאותו צדיק ר' ישראל בעיר קטנה [=ראש בפלך גרודנה] וקראו שמו יצחק אלחנן לא יכולנו לדעת את הערך הרב שיתן לנו השם הזה בתקופת דברי ימי עמנו של הדור הזה, אולם כשהבאנו את האיש הגדול הזה לקבורה עכשיו הננו יודעים את ערך השם של המת הגדול המוטל לפנינו. כשיום ביום המות, יודעים אנחנו כי מקברים הננו את מאור עינינו את רבן של כל בני הגולה, את כבוד מרן הגאון רבן יצחק אלחנן ספקטאר! ¹³³.

אך ר' יצחק אלחנן, לא היה רק רבה של כל עדת ישראל, עבור המתכנסים ללוויה באותו יום ר' גשום הוא היה גם רב העיר, וההספד מדגיש זאת:

הוי קאוונא קאוונא! הרבה עיירות בישראל קנאו בך שעל שמיין עלה הכוכב המזהיר הזה ובחלונותיך שולח קווי אורו, את היית מטרופולין של היהדות חצי יובל שנים, אליין נהרו אלפי לבבות, בך נשקפו אלפי עיניים ואומנם היה מה לקנאות בך, כמה תנחומין הביאו לך, כמה מרפא, כמה מזור, כמה דמעות מחה מעל פנים נכאים בתוכך, כמה ארוכה העלה לנשברי לב, כמה תורה יסד בך, כמה גמ"ח בנה בתוכך, אומנם מאושרת היית, אולם כל אשרך תשכח ברגע זה כל אשרך ויהפך לאסון בהרגע הנורא הזה שאת ביריך תורידו את רבך היקר בקבר ועפרך יכסה את גופו הטהור. אומללה את אומללה בת קאוונא, הוי מה גדול שברך מי ירפא לך! אולם תנחומין אחד נשאר לך הבת קאוונא, תנחומין שויבאו מרפא לך [...] ¹³⁴.

'תנחומין שיביאו מרפא לך' אמר בהתכוונו ל'יורש' - בנו הרב צבי הירש רבינוביץ.

מסביב הקבר בבית העלמין, שבאותה עת היה רחוק למדיי מן העיר, נוצרה

132 ליפשיץ, ספר תולדות יצחק, עמ' 126 (סג ע"א). תיאור המתחשב במאמרי העיתונות באותה עת אצל: שימוף, רבי יצחק אלחנן, עמ' 151-154.

133 שימוף, ר' יצחק אלחנן ספקטור, עמ' 145.

134 שם, עמ' 145-146.

במשך הזמן חלקה לבני המשפחה. בנו יורשו של הרב יצחק אלחנן (מבין ארבעת צאצאיו, שניים נפטרו בחייו: בנו הרב חיים נפטר במחלה בשנת תרל"ד, ובתו רחל נפטרה בתרל"ו; בנו ר' בנימין נרצה, להלן). היה הרב צבי הירש רבינוביץ (השם רבינוביץ ניתן, ככל הנראה, לבניו של הרב יצחק אלחנן על-ידי הפוקדים הרוסיים שכינו אותם 'בני הרב' ברוסית; מכאן נתגלגל הכינוי המשפחתי החדש). במשך שנותיו הרבות של הרב יצחק אלחנן בקובנה, הרב צבי הירש נתפס כממשיכו המובהק, וסיפורים על לימודם המשותף הילכו בין מעריציו. ¹³⁵ בצוואתו פנה הרב יצחק אלחנן אל קהילת קובנה שישימוהו תחתיו, ומשהתברר כי זה היה רצונו, בקשתו נתקבלה פה אחד. לאחר פטירתו נקבר סמוך לאביו ובמקום הוצב 'אוהל' כמקובל בקברי צדיקים, בראשו הייתה כתובת:

החדש שמרבים בשמחה, נהפך לנו ליגון ואנחה / כי נלקח מאתנו כבוד מר אבינו / צדיק יסוד עולם שר התורה ועמוד ההוראה רשב" [?] / הגאון האמיתי רבא דעמו, ומדברנא דאומתו, חסיד ועניו / [?] יצחק אלחנן בהרב ה [?] הצדיק מר ישראל [= ?] / בעהמ"ח [=בעל המחבר] באר יצחק, נחל יצחק, ב' חלקים, עין יצחק ג' חלקים / אשר ישב לכסא הרבנות פה קאוונא שלשים ושנים שנה / והורה לדעת כל בני ישראל כששים שנה עד צאת נשמתו / בקדושה וטהרה בן שמונים שנה, ליל יום השישי / [?] ונגנז בו ביום שנת התרנ"ו [?] ¹³⁶.

מוזכר כאן ר' יצחק אלחנן לבדו, אך באוהל נמצאו מצבתו ומצבת בנו הגדול בתורה שנתמנה אחריו - הרב צבי הירש רבינוביץ. ¹³⁷ קברי ר' בנימין רבינוביץ ואשתו היו סמוכים מאוד לאוהל בחזיתו (הכיתוב על מצבתו של 'הקדוש ר' בנימין ראבינאוויטץ בן רבנו הגאון מרן יצחק אלחנן זצ"ל, להלן). לימים, הועתק האוהל לבית העלמין החדש בפאתי אלקסוט וניבנה מחדש (להלן).

135 "בתשובותיו אלו הפליא להראות כי מדעת אביו רבנו יש בו ולא הרבה רחוק הפרי מן העץ, ובמדה אשר היה תלמיד מובהק לאביו בתורה, בה במדה היה בן משכיל בל דרכי אביו, חניכו ומלאכו ואיש עצתו בכל המעשים הגדולים אשר עשה בעד עמו ותורתו [...] במסעות אביו אל האספות בפ"ב היה הוא על יד ימינו [...] (ליפשיץ, ספר תולדות יצחק, עמ' 50); "בשנים הראשונות לשבתו בקאוונא קבע לו מועד יום יום מן הבוקר עד השעה השתים עשרה ללמוד שיעוריו, ואז למד עם בנו הגאב"ד עתה בקאוונא מו"ה צבי הירש שליט"א שר"ע חו"מ, והיו סוגר חדרו מכית ולא נתן לאיש בוא אליו בעת ההיא" (עמ' 21).

136 העתקה על פי צילום שמסר לי ברוב טובו מר שמואל אלחנן.

137 מוזכר במספר מקומות בכתביו של אביו; לא פרסם דבר בפני עצמו. גדולתו הוכרה, אך עמד תמיד בצל אביו הגדול. הותקף על ידי אנשי המוסר; התנגד בעיקר להפגנות מוחצנות שלהם. ניסה כוחו במסחר. ראו: שפירא, ר' צבי הירש רבינוביץ, עמ' 81-85. אינני מתמודד בנקל עם הניסוח החריף: [...] התייצבו נגדם [=אנשי המוסר] כמה מן הרבנים הזקנים המפורסמים ביותר. רבה של קובנה, רבי צבי הירש רבינוביץ, זצ"ל, כינס לשם כך את גדולי רבני ליטא ופרסם אחר כך יחד אתם כרוז בו נדרשו המוני העם להתרחק מהם ולדרפם - מה שלא נעשה אפילו למפלגות אנטי דתיות ידועות [...] (וינברג, שרידי אש, עמ' רעז).

היום, בית הקברות ב'הר הירוק' ששרד את מלחמת העולם השנייה,¹³⁸ חרב, רובו ככולו מכוסה ביער, הלחות ושורשי הצמחים עשו את שלהם, ומצבות רבות מאוד נופצו וחוללו בידי אדם; אבני מצבות נלקחו וקברים רבים נותרו פתוחים ומנותצים, ופה ושם ניתן להבחין גם בכתובות 'גרפטי'.¹³⁹ הוא אומנם מוקף גדר, אך חוצה אותו דרך מהכניסה, מצד הרחוב הראשי אל שדה הקברים ואל עברו השני, המשמשת שביל ציבורי לתושבי המקום; חלק ניכר של השטח המוקף בגדר ריק ממצבות משום שהיה מחנה צבאי סובייטי. ובסך הכול, הביקור במקום מעורר תחושה קשה.¹⁴⁰ יחד עם זאת, יש סימנים לרצון לשמירתו; הגדר שהוצבה מיד אחרי השחרור מהכיבוש הסובייטי, אומנם איננה מונעת אורחים בלתי-קרואים, אך מסמנת בבהירות את התחום. היא עטורה ב'מגיני דוד' המציינים באופן ברור את זהות המקום. יש שילוט בכניסה ויש בו מעט אנדרטאות (בכניסה מצבת גרניט בכיתוב ברור בשלוש שפות "בית העלמין הישן / יהי זיכרון הקדושים לעולם", וכן באידיש ובליטאית; להלן מצבת נרצחי גשר סלבודקה); למיטב ידיעתי, שלא כמו בשלהי השלטון הסובייטי, אין כוונות לשנות את יעוד השטח, ומדברים אף על ניסיון לשקמו ולשחזרו.

קל להגיע מהדרך מן הכניסה אל המצבה של בנימין רבינוביץ; בתוך הסבך מוביל אליה שביל צר נטול צמחייה קל לזיהוי. מדובר בעמוד מאורך ובולט למדי, המתייחס לר' בנימין רבינוביץ' (בצידי המצבה כתובות לזכר בני משפחה אחרים); הוא היה מוטל על קרקע בית העלמין והוצב מחדש לאחרונה על ידי המשפחה; המצבה בולטת בשלמותה היחסית.¹⁴¹ בהיותה ניצבת במקום שקל לזהותו, היא משמשת נקודת ציון למקומו - בעבר - של הרב יצחק אלחנן.

138 תיאורו או אצל הרב אשרי: "[...] והואיל שבעיר קובנו נשאר בית הקברות שלם, יש להתאמץ בכל האמצעים ולא לחוס על כסף וטורח בכדי להעביר את אבני המצבות [=שנקבעו במדרכות] מערי ליטא לעיר קובנו ולקבוע להם מקום מיוחד עליו ולשימן שמה" (אשרי, ממעמקים, ב, עמ' קיט).

139 מעניין תיאור של מדרוך תיירים ליטאי שאינו מתעלם מהצד היהודי של קובנה ומציב את בית העלמין בראש רשימת אתריה היהודיים: "Wrecked by Nazis and still in state of haunting" [...]. Cemetery (Kaunas in Your Pocket, 2007, p. 36) "disrepair".

140 מה מושך להחיל על מציאות זו את שירו של יהודה עמיחי, במקור על בית הקברות של ורשה, המתאר כיצד שורשים בוטניים מונעים מציאה של שורשים גנאלוגיים: "חיפוש שורשים בבית קברות בורשא / כאן השורשים מחפשים. הם מבקיעים / את האדמה והופכים מצבות / ולופתים את שבריהן לחפש / את השמות והתאריכים, לחפש / את מה שהיה ולא יהיה שוב. / השורשים מחפשים את העצים שנשרפו" (עמיחי, פתוח, סגור פתוח, עמ' 177).

141 תודתי נתונה למר שמואל אלחנן, דור חמישי לרב יצחק אלחנן, על הפרטים המאלפים שמסר לי בעניין זה. לצערי, עליי לתקן את דבריי; בקיץ 2008 היא הופלה ונתצה חלקית. קשה להסביר מדוע התאנו דווקא לה, אלא אם כן מישוהו ראה שמשקיעים בה כה הרבה.

מאחוריה ניתן לראות את מסד 'האוהל' ששכן כאן (מאחורי מקום הקבר, קבורה אשתו הראשונה של הרב יצחק אלחנן). הבן בנימין המוזכר במצבה לא פנה לדרך הרבנות, אך נתפס כמנהיג ציבור מסור ונאמן.¹⁴² תמצית סיפור מותו כתובה על גבי המצבה: "נהרג בביתו בן חמשים וארבע שנים מידי מרצחים מהרסי עולם בליל יום ד' שבט תרס"ו", וזה מה שהקנה לו את התואר 'הקדוש'. פרשת הירצחו מלמדת דבר מה על יחס הסביבה ליהודי קובנה בראשית המאה העשרים. ר' בנימין רבינוביץ שהיה סוחר, נרצח על-ידי שודד בנה של הכובסת שהתגוררה בבניין מגוריו (רחוב גרדינו 39, שבו התגורר גם הרב יצחק אלחנן; לא הרחק מרחוב וילנה ב'עיר הישנה'). שבו היו לר' בנימין רבינוביץ מחסנים של חומרי בניין. לכן הכובסת ניתנה אפשרות לפתוח את השער מבחוץ, והוא ניצלה כדי להתנקש בחייו של בנו של הרב ספקטור; הרקע הרשמי היה לכאורה חוליגניות, אך כשיהודי הוא הקורבן קשה לדעת.

הנה כי כן, בבית הקברות בהר הירוק היה אוהל גדול למדי של הרב ובנו; ניסיונותי לברר באיזה מידה שימש האוהל כמוקד לעלייה לרגל נתקלו בדרך כלל במשיכת כתפיים ספקנית ובקביעה שאצל הליטוואקים לא נהגו לעשות כן.¹⁴³ במאמר הספד שהתפרסם מייד לאחר הפטירה (המליץ, כג באדר תרנ"ו) נכתב: "[...] אבל אם רבים לא יכלו לבוא לחלק לרבנו את הכבוד האחרון, גל עפרו הוא תל שכל עיני ישראל פונות אליו, כי כל בני ישראל כמתנגדים כחסידים, כחרדים כמשכילים, כולם אהבו את רבנו, אשר אהבם כולם יחד".¹⁴⁴ תל שכל עיני ישראל פונות אליו, איננו מחייב עלייה לרגל ממשית, גם אם הוצב במקום 'אוהל'. יחד עם זאת, בני קובנה לדורותיהם לא היססו להתגאות באישיות הדגולה שחיה במחיצתם. ביטוי מעניין לכך, אצל יהודים דתיים בקובנה, כאלה שהיום היינו נוטים לכנותם כ'ציבור החרדי' - היה נפוץ השם 'יצחק אלחנן' או 'אלחנן'. הביטוי - לטעמי - הנוגע ללב ביותר להערצת הרב הוא תיאורו של ליב גרפונקל על ביטול

142 ליפשיץ תיארו כן: "[...] הרב הגביר הנכבד מופלג ושונן ויש אומרים באמת איש חמודות במעלות ובמדות תרומיות מוד' בנימין ראבינאוויץ נ"י אשר ברוחו הנדיבה, בלבו הטוב ובאהבתו את האמת והשלום, כל אדם יחזה בו מתכונת נפש אביו, והוא מראשי העיר ונכבדיה, ומהראשונים לכל פועלי טוב, והקמים על נדיבות בעדה לכל מעשה הצדקה והחסד, חבר ליראי ה' ולתופשי התורה, ומעורב בדעת עם כל אדם [...]" (ליפשיץ, ספר תולדות יצחק, עמ' 51). חתום בצד אישים מספר במכתב אחד של אביו ובו ברכה ותהילה לרב צדוק הכהן מפריז, ויש בו גם ענייני חיבת ציון: שימוף, ר' יצחק אלחנן ספקטור, עמ' 49-52.

143 כששוחחתי על כך עם פרופ' דב לזין אמר כי אולי השתטחו בעת מגפה או צרה מיוחדת. גיברלטר מספר סיפורי פלאות על בית הקברות בסלבודקה וגם על זה של ההר הירוק (גיברלטר, יסור יסרני, עמ' 262-270), אך לא סיפר דבר על קבר רבי יצחק אלחנן.

144 שימוף, ר' יצחק אלחנן ספקטור, עמ' 149.

האקציה ב־17 בספטמבר 1941. המהלך ב'כיכר הברית' בגטו סלבודקה נראה סופי; 3000 יהודים התאספו בכיכר, מכוונת משא יצאו כבר לכיוון הפורט התשיעי:

[...] לפתע פתאום הגיע קצין גרמני מן העיר במכונית קלה, ניגש לקצין שניהל את 'האקציה' ולחש לו כמה מילים באוזנו. תחילה התבלבל קצת הקצין הזה, אולם לאחר כמה רגעים הכריז בקול רם: 'הדבר בוטל, כולם הביתה!' ברגע הראשון לא תפס הקהל את דבריו ואיש לא זז ממקומו. רק לאחר כמה דקות כאשר הקצין הגרמני חזר פעמים אחדות על דבריו אלה התאוששו כולם ופרצו בקריאות: 'נס, נס, ניצלנו! זכותו של רבי יצחק אלחנן ז"ל עמדה לנו'. האנשים בכו משמחה, רקדו והתנשקו [...] ¹⁴⁵.

ואין צריך לומר, כי זכות זו של רבי יצחק אלחנן הועילה - אם בכלל - לשניים ספורות בלבד.

יש בבית העלמין של ההר הירוק הרבה מצבות הרוסות, קשות לזיהוי, ועדיין מבעד להרס ניתן לזהות כמה אתרים מעניינים. בצד השביל הראשי ניצבת מצבה אנדרטה בולטת מאוד שכיתובה (המטושטש) מתייחס לקבורת הנרצחים בגשר סלבודקה (למיטב פענוחי: "פ"נ / הקדושים והטהורים / שנהרגו / ע"י הרוצחים הפשיסטים / על קדושת השם / וקדושת העם אצל גשר סלבודקה / רחוב ינובה / יז תמוז תש"א 20.6.41 / והובאו לקבורת ישראל / יז תמוז תש"י [...]". התאריך - שנת תש"י והניסוח מתאימים באופן ברור לתקופה הסובייטית המכוונת את חיציה ל'רוצחים הפשיסטים'. בתאריך זה ניתן היה עדיין - כך מסתבר - להקים מצבה ולערוך טקס ב'הר הירוק'. בצידי הגדר נמצאים קברים לא מעטים ללא מצבות וכתובות, ומדובר ככל הנראה בנקברים בתקופה הסובייטית הראשונה, לפני הכיבוש הגרמני, שלא הספיקו להקים להם מצבה עד הכיבוש, או בנקברים ממש מראשית הכיבוש הגרמני לפני המעבר לגטו.

בית העלמין החדש של קהילת קובנה ממוקם בסמוך למסילת הברזל למרגלות אלקסוט. הוא בעל צורה מוארכת המעוצבת על-ידי הטופוגרפיה; וטורי הקברים הקיצוניים מטפסים במעלה ההר. לבית עלמין זה שהקבורה בו החלה אחרי המלחמה, הועברו מספר מצבות מבית העלמין בהר הירוק, וממקומות אחרים; אנדרטה לזכר קורבנות השואה הועתקה מרומשישוק שהוצפה בפעולות הסיכור של הניימן בסביבת קובנה (1948; כיום היא מוקפת צמחייה וקצת קשה לזהותה). מבית הקברות בגטו הועברו קברו של הרב אברהם דב דובר שפירא (להלן). בקצה

בית העלמין ניצב 'האוהל' החדש של רבי יצחק אלחנן ובנו, ומאחוריו, קרוב מאוד לצמחיית הפרא התוחמת את בית העלמין, מצבת הזיכרון ל'שרופי הגטו' בעת חיסולו. המצבה משנת 1979, מציינת את מקום הטמנת הנשרפים באלקסוט נושאת כתובת תלת-לשונית: באידיש [...] די בינער / פון קאוונער געטא / [...] פארברענט געווראן 12-2.8.44 [...]), רוסית וליטאית.

השתלשלות העניינים הייתה כדלהלן: מייד אחרי המלחמה נקברו השרופים - ככל שניתן היה - בבית הקברות של הגטו, בחלקו הצפוני לא הרחק מגני הגטו, סמוך לווייליה, מקום שבו הייתה קודם מזבלה ציבורית.¹⁴⁶ בדרך כלל, הקבורה התנהלה שם ללא סימון במצבה וללא הגבהת קרקע הקבר, אך התנהל רישום מסודר למדי והוצב שלט קטן עם מספר; ב־1942 חל שינוי בעמדה הגרמנית, והחלו לשים מצבות קטנות מעץ על פי הרישום בחברה קדישא של הגטו (ההסבר העמוק לשינוי לפי אליהו סגל: "[...] הגרמנים גילו התעניינות מועטה בענייני יהודים מתים ופעולתם הייתה מכוונת בעיקר להמתתם של יהודים חיים"). על פי תמונות שנתרו, במקום הוצב אז שלט אזהרה מתאים ("אונטונג / דורכפירן העלכט מאיז אורבעט / אופן בית קברות / אנשימן קברים שטעלן ברנטלעך / עונד מצבות אן ועד ל ויבניש / פון חברה קדישא / איז פארבאטן / חירעלט אמר בש עילסמן יאס"); שלט פשוט, מחובר ללוח עץ גס במסמרים הנעוצים בו. הניסוח מלמד על פעילותה וחשיבותה של חברה קדישא בגטו; שתי השפות מופרדות על ידי כמה סימנים לבל תתערבב הגרמנית באותיות היהודיות. המראה המיוחד - סימון קברים באמצעות לוחות עץ לבנים, שונה באופן קיצוני מזה של בית קברות מסורתי.

מייד לאחר המלחמה המקום סומן בעמודים לבנים והוצבה בו אז מצבה פשוטה ורבת עוצמה. הבסיס: מבנה קבר אחים פשוט. היא כללה שלושה חלקים: בסיס, גוף וראש שבו מגן דוד; מצדה האחד כיתוב סטנדרטי באותיות גדולות 'הקדושים הטהורים [...] הרוצחים הפשיסטים [...] הריסת הגטו [...]'. בבסיס בתחתית כתובת ברוסית. הצד השני מעניין במיוחד: בראש חקוק מגן דוד, בגוף 'אבינו מלכנו / [=בתוך מלבן דמוי ספר] לא תרצח / נקום נקמת דם / עבדיך השפוך'. היום הוצבה שם (מעל הגשר השני, החדש, על הווייליה, ליד תחנת הכוח, וסמוך לעץ) אבן גרניט סטנדרטית שמזכירה את מעמד המקום בימים האפלים ההם.

ההעברה לבית הקברות שבגטו של שרידי הנספים עם שריפת הגטו בוצעה מייד אחרי המלחמה על ידי שבויים גרמנים. לפי הרב אשרי:

ולכן צויתי בנידון דידן למתעסקים עם ההרוגים שנמצאו תחת חורבות הבתים השרופים שיקחו ביחד עם ההרוגים גם את העפר התיחוח שעל ידם [...] והיות שהשרידיים המועטים שנשארו בחיים היו כאודים מוצלים מאש, הם היו חלושי גוף ותשושי כח, לא יכלו לשאת לבדם את נטל העסק עם אלפי גופות הקדושים ולהביאם לקבר ישראל, עלה בידי עם השרידיים המועטים לקבל את עזרת הממשלה שהעמידה לרשותם מספר של שבויים גרמנים שיעזרו על ידם לחפש אחרי החללים הקדושים ולהובילם למנוחת עולמים בבית הקברות של הגטו שהיה על יד סלבודקה. [...] אבל אותם ההרוגים שהוצאנו מתחת מפולת הבתים השרופים, אותם צויתי לקבור כל אחד ואחד בפני עצמו [...] וכך קיימנו את המצוה הגדולה הזאת והבאנו לקברות במשך זמן של ששה שבועות מט"ו מה"א עד כ"ח אלול תש"ד בשלושת אלפים איש יהי זכרם ברוך כי דורש דמים אותם יזכור ונקם ושוב לצריו.¹⁴⁷

הרב אשרי שאחרי השחרור היה מעורב, ואף הוביל העברה של שרידי גופות לקבורה ראויה בבית הקברות של הגטו בסלבודקה. דיווח על הרושם העז שעוררו השרידיים שנותרו בטליתותיהם;¹⁴⁸ אכן, לנוכח הזוועה, נחמה פורתא הייתה בסמליות זו שהוסיפה קדושת מה לנספים.

נחזור לקצה של בית העלמין החדש באלקסוט. בגין המיקום של שני האתרים - 'האווהל והמצבה', בהליכה לאורך בית העלמין נוצרת התחושה של הגעה לאיזשהו שיא - מקום מרכזי, חשוב ואף מקודש. 'האווהל' הוא מבנה פשוט של אבנים לא-מסותתות; משני צדדיו עמודים פשוטים הגבוהים במקצת מן המבנה. פתחו מקושת ומעל לפתח חצי עגול ובו כתובת המכריזה כי זהו 'הציון לגאון הגדול רבינו יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל ובנו הרב צבי הירש רבינאביץ זצ"ל'. בחלל הפנימי שוכבות שתי המצבות של שני האישים הללו. היום הן מכוסות בסימנים המאפיינים הידועים של מקומות שכאלו - אבנים קטנות, נרות נשמה, פתקים ואף פרחים; מסתבר, כי נוצר פולחן קדושים מסוים בקברי (חלק!) על הרב שפירא (להלן) גדולי קובנה. המצבות הועברו לבית העלמין באלקסוט בשנת 1984, כשהתבררה התוכנית הסובייטית להקים על גבי בית העלמין בהר הירוק שיכונם; בהעברה היו מעורבים - עד כמה שהדברים נשמעים מוזרים - חסידי

147 אשרי, ממעמקים, א, עמ' קלה-קלו.

148 בלשונו: "[...] ווען איך בין באפרייט געווארן (אויגוסט 1944) האבן מיר אויסגעראבן די קברים אין גבראכט די קדושים צו קבורה אויפן סלאבאדקער געטא בית עולם. און - וואונדער! א טייל פון די קדושים זיינען נאך געווען איינגהילט אין די איבערבלויבענישן פון די טליתים. יהי זכרם ברוך-אשרי, חורבן ליטא, עמ' 51.

חב"ד בסנט פטרבורג שהיו בקשר עם הנהגתם בארצות הברית. קהילת קובנה דהיום קטנה מאוד (פרק א), ונמצאת בסכנה מוחשית של היעלמות; בהחזקת בית העלמין היא תורמת גם לציון זכרו של האיש, שלבד מגאוניותו התורנית והנהגתו הציבורית המרשימה, השכיל להיות סמל לאהבת השלום. האיש שבצוואתו לקהילתו כתב:

[...] (ג) הנני מתחנן מכם לשמור על השלום בתוכם לבקש שלום ולרדוף שלום כמו שכוון בקש שלום ורדפהו. וכמו שידוע לכם עד כמה הייתי משתדל בכל כוחי למען השלום, ואיך שוותרתי לפעמים על כמה עניינים מפני דרכי שלום אם גם בגלל זה הייתי גורם לפעמים להביא עלי איזה חשדים וערעורים מן הצד, ולא השגחתי על כל זאת [...].¹⁴⁹

זכה להוקרתם של הכול, גם של המשכילים: "[...] לומדי תורה ואוהבי חכמה, וקנאת הדת והדעות רחוקה מהם, עד שגם הרב הגאון המפורסם מוהר"ר יצחק אלחנן, חד מגאוני ליטה ותופסי התורה, הוא מצויין מאוד במידת הסבלנות יותר מכל הרבנים. [...]"¹⁵⁰ זכרו נותר במפעלים תורניים, בישיבת ר' יצחק אלחנן - 'ישיבה יוניברסיטי' בארצות הברית (בשנת תרנ"ו שונה שמה של ישיבת 'עץ חיים' בניו יורק לישיבת יצחק אלחנן והכיתוב הזה מופיע בסמלה של 'ישיבה יוניברסיטי'), וב'כנסת בית יצחק' שנוסדה בסלבודקה; בשתייהן ההנצחה נשאה אופי ממשי של יישום שיטת לימוד וערכים דתיים (הגם שאלו ניתנים לפרשנות). בקרב התלמידים. 'ישיבה יוניברסיטי' ממשיכה לעשות חיל, בקובנה זוכרים היום את הרב יצחק אלחנן ליד האווהל וליד תמונתו בבית הכנסת 'כור-שול'.

סמוך לתמונת הרב יצחק אלחנן בבית הכנסת נמצאת תמונת הרב שפירא - הרב האחרון, אף הוא אישיות מופלאה. הלה נקבר בבית הקברות הארעי של הגטו בלוויה שהייתה הגדולה מסוגה בגטו, מפגן שנתפס - ובדין - כגילוי שקט של חוסן פנימי ואף התרסה נגד המדכאים.¹⁵¹ עד לשעותיו האחרונות, כשהוא מוטל על מיטת חוליו (סרטן הקיבה) שמצבו מחמיר והולך, עשה מאמץ בלתי רגיל כדי לתרום את תרומתו לחייו הציבוריים והדתיים של הגטו. עצמותיו הועברו לבית הקברות החדש באלקסוט. על מצבתו נכתב: "מורנו ורבנו דשכב ה"ג הרב ר' /

149 שימוף, ר' יצחק אלחנן ספקטור, עמ' 81-82.

150 גוטלובר, זיכרונות, עמ' 215.

151 בלשונו של הרב אשרי: "איך האב דערציילט וועגן דער לוייה, ווייל די געטא-אידן האבן עס באטראכט פאר א נצחון קעגן דער דייטשער מאכט" (אשרי, חורבן ליטא, עמ' 146). אשרי הקדיש לימיו האחרונים וללוויה פרק בספרו 'חורבן ליטע' (אשרי, חורבן ליטא, עמ' 139-146).

אברהם דוב"ר כהנא שאפירא / בן הגאון האמיתי / ר' זלמן סנדר הכהן זצ"ל / הכהן הגדול מאחיו שהיה / רועה נאמן בקהלתנו קרוב / לשלושים שנה ונפטר בשבי / הגטו בש"ק כב אדר א תש"ג / תנצב"ה". מצבה זו היא מחודשת, ולפי תמונת ששרדו זוהי העתקה מדויקת למדי של המצבה הפשוטה מן הגטו.¹⁵² הקבר ממוקם בשורה הקיצונית במעלה ההר; אין סימן ישיר המפנה אליו. אין בו אוהל, והדבר בולט במיוחד בהיותו סמוך מאוד לאוהלו של הרב גרודזינסקי מרבני הישיבה האחרונים (למעשה אוהל זה הפך לנקודת ציון למבקשים את הדרך לקברו של הרב שפירא). הניסיון לחקוק את הכתובת על אבן גרניט שחורה לא צלח במיוחד; היא נעטפת במעטפת אזור המקשה מאוד על הקריאה. בעת כתיבת הדברים, אין לידה ולו סימן קל של איזה ביקור של הציבור המבקש את קרבת קברי צדיקים (מיטיבים להשתכנע בכך לאחר גרוד ממושך של משטח הטחב); משהו ליטאי נותר אפוא בבית הקברות באלקסוט.

בתמונת שבבית הכנסת היחידי שנותר, סמוכים שני גדולי קובנה; התגלגלו הדברים והם גם קבורים באותו בית עלמין, אך ההבדל כה גדול, כה בולט! שניהם הגיעו לכאן כ'תחנה שנייה', המשקפת את האירועים הנוראים של ההיסטוריה היהודית במאה הקודמת. משהו מהדרו של בית הקברות בהר הירוק דבק בבית הקברות הזה; משהו מהקבורה הארעית של בית הקברות בגטו הוקפא במקום הזה, באופן כה מוזר הועתקה פיסת גטו אל בית הקברות החדש של הקהילה הקטנה. באופן כה בלתי צפוי היא פגשה פיסה של בית עלמין יהודי עתיק ורב הוד.

מתיה של קובנה היהודית נחים במקומות שונים. הרוגי הפוגרום בסלבודקה, מהאירועים שסימנו את תחילת השמדת יהדות העיר, שמונה מאות במספר, נקברו בקבר אחים בבית העלמין הישן נושן בסלבודקה. המצבה השומרת על הניחוח הסובייטי, נכתבה בעברית: "הקדושים והטהורים / שמסרו נפשם / על קדושת השם והעם / שנהרגו ונשחטו בבתיהם / ע"י רוצחים פשיסטיים / בסלבודקה ביום ל סיון א תמוז תש"א 25-26.6.41". השלט המציין את ייעודו של המקום השומם דומה לזה של בית הקברות בהר הירוק: "בית העלמין הישן / יהי זכרון הקדושים לעולם"; נוסח דומה, אך כאן בליטאית למעלה ובאידיש למטה. ניתן איכשהו לעקוב אחרי מתי קובנה, אם כי רובם מוטלים ללא קבר במעמקי הקרקע של הפורט התשיעי. סוף סוף הגענו לדמיון בין מתי וילנה למתי קובנה שבתי העלמין שלהם

152 נוסח ותיאור קצר ראו: אשרי, חורבן ליטא, עמ' 146.

כה שונים בסיפורם; בבתי העלמין של שתי הערים היהודיות כל כך, לא נקברו אחרוני היהודים.

'מאחורי הגשר הזה' - סלבודקה

'מאחורי הגשר הזה' נלקח מקטע רב משמעות מספרה של לאה גולדברג 'והוא האור' שבהיכתבו ב'1946 מסכם בדרכו שלו את פרשת יהדות קובנה (להלן). מאחורי הגשר הזה שוכנת סלבודקה. על סיכומה של לאה גולדברג נעמוד להלן. "ויליאמפולי [=סלבודקה], עריסתה של קובנה היהודית הפכה בשנים אלו קבר ליהדות זו"¹⁵³ כך מסכם דב ליפץ את קורותיה של יהדות קובנה; סמליות גיאוגרפית לפנינו, וסגירת מעגל ברורה זו מחייבת לומר דבר מה על מה שהתרחש במקום הזה בין שתי נקודות הקצה.

תולדות סלבודקה שזורות באלו של היהודים במרחב צפון-מרכז ליטא-ז'מוט באופן שונה מאשר השכנה הקרובה קובנה. במובן מסוים ניתן לתאר את סלבודקה (ויליאמפולה) היהודית כצומחת מתוך קשיי החיים היהודיים בקובנה. בלשונו של ליפמן:

[...] הודות לנגישות השונות שפגשו היהודים באחרונה במשך המאות הט"ז והי"ז הוכרחו יהודים בודדים להתיישב מעבר לווליה, בויליאמפול. זו האחרונה לא היתה קניין המלך, כי אם אחוזת האפרתים או הנסיכים, ובתור קנין פרטי אפשרה בנקל את השתרשותם והתאחזותם של היהודים על אדמתה. בעליה של ויליאמפול, כמו רדזיביל, ויטגנשטיין ועוד היו מחכירים למתושבים מלבד האחוזות גם מגרשים שונים תמורת דמי חכירה שנתית (ציגש). והיהודים שבאו הנה, בשעה שכל השטח של ויליאמפול כעת היה עוד יער, היו מן המתחילים בבניינה, כי הם נגשו לברא את היער ולברוא ישוב יהודי. לאט לאט מופיעים כאן בתי עץ קטנים אשר מספרם הלך ברבות הימים הלך וגדול. גם סללו דרך לרחוב ויניחו בזה את היסוד להעירה [...] ¹⁵⁴

הרחוב שבו מדובר הוא 'רחוב המטבחיים' המקביל במהלכו אל מהלך הווליה. מהתחלה צנועה זו צמחה בפרבר (סלבודקה, ברוסית - פרבר) קהילה מפוארת שהותירה את חותמה על העולם היהודי כולו, במיוחד בישיבותיה. סלבודקה הייתה בסיס לגאווה יהודית, במיוחד בדורות שלפני החורבן,

153 ליפץ, קובנה, עמ' 279.

154 ליפמן, לתולדות קובנה היהודית, עמ' 163.

ובמיוחד בגין נוכחותה של הישיבה המפורסמת, אך לא רק היא, בסלבודקה שלפני המלחמה היו גם הרחובות נושאי ניחוח יהודי, ולא סתם 'רחוב היהודים', אלא שמות ממוקדים יותר - 'רחוב הישיבה' ו'רחוב הרבנים'.¹⁵⁵ לעתים, לניחוח היהודי היה גוון מיוחד; בצד הישיבה היו בסלבודקה רבעים של דלת העם, ובהם התגוררו מי שידעו לשמור היטב על הכבוד היהודי. אריה סגלסון מספר על הרחוב שבו התגוררו בני משפחתו בגטו: "[...] וברחובות הסמוכים התגוררו יהודים בלבד, רובם היו אנשי מלאכה", ובהערה הוסיף: "בימי ליטא העצמאית מיעטו הליטאים לעבור בסביבה וממש פחדו מפני כוחם של היהודים שגרו שם. אם קרה שליטאי עבר באחת הסמטאות ופלט לעבר יהודי את המילה ז'ידאס, היו היהודים מכים אותו מכות נמרצות".¹⁵⁶

בתקופה זו סלבודקה הייתה - מוניציפאלית - חלק מן העיר הגדולה, אך היא עוררה תחושה חזקה של עיריה:

...מערבה יותר היה השטעטעל היהודי. דורות הסתופפו כאן בני עמנו כצידי הדרך הראשית המוליכה לעיר הגדולה, אשר באותה עת הייתה בתחום המחייה האסור על יהודים. בפאתי רובע זה, הפונה לעיר הוצב השער הראשי של הגטו. סמטאות בוץ צרות ומעוקלות, בתים ישישים בעלי גגות אזוב נשענים זה על זה, מתקבצים סביב לבתי כנסיות ובתי מדרש כבציריו של שגאל. ביניהם כאבן יקרה שכנה ישיבת סלובודקה המפורסמת, מקום תורה נודע מקצה העולם ועד קצהו [...].

אביו של הכותב כתב סיפור על התנועה הרוחנית רבת העוצמה שהתבססה שם; בפי העם היה שגור פתגם על משמעות ההליכה לסלבודקה:

פעם לפני המלחמה, כתב אבא סיפור העוסק בתנועת המוסר ובראשה, ר' ישראל סלנטר, אשר מוקד פעילותו היה בתוככי אותה ישיבה. את עיני צד המוטו אשר שם אבי בפיו של אותו מנהיג רוחני מחמיר: 'הגשר [=מן העיר] הוא כדי ללכת אל סלובודקה, לא על מנת ליצאת ממנה'. ניבא ולא ידע [...] עתה בצו הקומונדנט הגרמני, הותכו יחד פרבר הגנים הליטאי והעיר היהודית לפיסת תבל מיוחדת, מנותקת מכל אשר מחוצה לה - גטו.¹⁵⁷

155 בלשונו של אריה סגלסון: "משטרו של הנשיא הליטאי סמטונה כיבד את היהודים, ובתוכם רבנים ולומדי תורה, והביע את אהדתו בקריאת שני רחובות סמוכים לישיבה בשמות 'רחוב הרבנים' (Rabinu Gatve) ו'רחוב הישיבה' (Jesiboto Gatve)" (סגלסון, בלב העופל, עמ' 72).

156 סגלסון, בלב העופל, עמ' 31.

157 אילתי, לחצות, עמ' 44-45.

אכן, 'גשר סלבודקה' הפך למושג, גשר חד כיווני, שיש לעבור עליו רק בכיוון אחד מקובנה לסלבודקה; מימרא מוכרת זו של 'הסבא מסלבודקה' - רבי נתן צבי פינקל מציינת הליך רוחני מעמיק העוטה מלבוש גיאוגרפי; החיים לפי תנועת המוסר בגרסתה הקובנאית התנהלו בכיוון אל סלבודקה ולא ממנה. ניבא ולא ידע, צודק אילתי בניתוחו; התהליך הרוחני שהתיימר להיות חד כיווני, הפך לתהליך היסטורי חד כיווני, דרך ללא מוצא.

בשנת 1959 כשהתפרסם ספרו של ליב גרפונקל על חורבנה של קובנה היהודית בהוצאת 'יד ושם'¹⁵⁸ היו המקומות בסלבודקה זיכרון מדמם בתודעת השורדים המעטים - כמה מאות במספר. הנתק שיצר אז 'מסך הברזל' הסובייטי לא אפשר לחוות את המקומות מחדש; הזיכרון הנורא נותר בספר, מקופל בתוך השורות, ויותר מכך, ביניהן. התמונות בשחור לבן והציורים (אסתר לוריא) שמוסיפים עוצמה לספר החלוצי הזה מגלים מצבים וקלסטריום אנושיים בתוך הבלתי-אנושי, ומלמדים גם על מעט מן המקום העומד בתשיתם. גרפונקל אכן התייחס למקומות, אם כי התייר דהיום המשוטט - קשה לומר להנאתו - בסלבודקה נדרש לעשות השלמות פערים. האווירה הכללית בוילימפולה נותרה כמדומה על כנה. סמטאות לא-סוללות לא-מעטות, בתי עץ בעלי קירות צבעוניים, חצרות ושטחים פתוחים, מעניקים משהו מהתחושה של פרבר עוני (אם כי המכוניות המרובות מזכירות מייד את המאה העשרים ואחת). בגלל המבנים והרחובות האווירה כאן שונה מאוד מזו של קובנה הקרובה כל כך.

היום השער הראשי של הגטו מוצג באמצעות אבן הנצחה שגרתית. הקרבה לקובנה מדהימה, קשה לעיכול; מעבר של הוויליה על גבי מה שכונה בפי היהודים 'גשר סלבודקה', מרחק של פסיעות ספורות, מביא לאנדרטה הזו שהבניין מאחוריה היה משרד העבודה היהודי ומבנה שירותים לגטו, מחסן מצרכים, עזרה ראשונה ושירות השערים. בין הגשר לצומת הרחובות נמצאת רחבה:

כל תושבי הגטו שעבדו בשדה התעופה ובפלוגות העבודה היו חייבים להופיע בכל יום בחמש בבוקר ברחבה מיוחדת שעל יד השער הראשי של הגטו. המחזה ברחבה זו היה מעלה בזיכרון את התמונות של שוק העבדים השחורים באמריקה בתקופה שלפני מתן זכויות החופש לכושים. [...] ברחבה נהגו פקידי משרד העבודה של ה'אלטסטנראט' ואנשי המשטרה היהודית להעמיד את פועלי עבודת הכפייה בשורות, כדי שיצאו משם למקומות העבודה שלהם

בקבוצות [...] היהודים היו יוצאים מן הרחבה קבוצות קבוצות והולכים למקומות העבודה שלהם. בעברם דרך השער היו הגברים חייבים להוריד את הכובעים לכבוד הגרמני, בא כוח מפקדת הגטו, היה עומד לפני השער. העובדים הובלו באמצע הרחוב, כמובן בשמירה גרמנית או ליטאית, ממש כמו שמובילים עבריינים גדולים. [...] ברחובות העיר הידועים והקרובים ללבם מאז ומתמיד, נתקלו עיניהם במבטים האדישים ותכופות גם עוינים, של העובדים ושבים על המדרכה. הם ראו את העיר הידועה להם כל כך והנה היא ריקה כולה מיהודים; הם ראו את הבתים ואת הדירות, את החנויות ואת בתי המלאכה שבהם גרו עשרו שנים ובהם עבדו יהודים מדורות - והנה הם כולם בידי זרים ונוכרים. הם עברו על יד בתי הכנסת שבהם היו משיחים את נפשם ומתפללים הם ואבותיהם, והנה הם כולם הרוסים ומחוללים. והיו עיניהם רואות את הבניינים הגהדרים שהוקמו במסירות ובאהבה רבה כל כך על ידי הציבור היהודי של העיר קובנה בשביל כל מיני מוסדות שלו, והנה הם ברובם הפכו למשרדים של הצבא והשלטון הגרמני וצלב הקרס הנאצי מתנוסס עליהם...¹⁵⁹

החיים בגטו לא מנעו את יכולת ההתבוננות. באותה כברת דרך קצרה ל'משולש היהודי', לעיר העתיקה בקובנה, צעדו עובדי הכפייה ועיניהם חוזות בקובנה המחודשת, בנייניה היהודיים נושאי דגל חדש. מאזור השער הראשי, מחוף הוויליה בואך הגשר, נשקפה קובנה הישנה-חדשה. ומסלבודקה, ליתר דיוק ממקומות מסוימים בה, ניתן היה להעיף מבט גם בכיוון ההפוך: "[...] הכול התהלכו כצללים ובאימה ופחד היו מביטים על הכביש המתפתל בהרי סלובודקה, הוא 'נתיב הייסורים' מעמק הבכא וגיא הצלמוות אל מקום ההשמדה האיום בפורט התשיעי".¹⁶⁰ במיוחד היה נורא המראה ביום מסוים, יום האקציה הגדולה:

מן המרחק שממנו הבטתי במראה הייתה התמונה לכאורה דוממת. הופתעתי להיווכח כי דרך זו אשר גלויה לעינינו ומטפסת במדרון באלכסון משמאל לימין, הייה כבר מלאה באנשים; [...] לאן פניהם מועדות? ואז ורק אז, השתלבו במוחי

159 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 92-94. רבקה וולבה: "[...] עתה פצח אותו יהודי בשיר משירי הגטו וכולם הצטרפו לשירתו. דרכנו עברה בין בתי הגויים, והנה מבעד לחלונות, הציצו בנו הגויים בסקרנות מהולה בתימהון. הם לא האמינו למשמע אוזניהם - היהודים נמצאים בתנאים כאלה ועודם מסוגלים לשיר??? תמיד ראינו על פני הגויים את שמחתם לאידנו. ועכשיו, בערב המיוחד הזה, התחלפה השמחה לאיד בתימהון ובתדהמה. מלות התקווה שבשירים, המספרות על כך שעוד מעט קט תחלופנה הצרות ואנו ניגאל - נסכו ביהודים החלשים והעייפים כוח רב. ובמשנה מרץ צעדנו לעבר הגטו - אל מה שהיה עכשיו ביתנו [...] (וולבה, ואמונתך בלילות, עמ' 66-67).

160 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 83.

נתוני הראייה והשמיעה והתפוצצו במסקנה מדהימה כברק, ממאנת להתקבל על הדעת, בלתי נתפסת לחלוטין - כאן מול עינינו מוליכים את אלה שהורדו מאתנו אמש, לוקחים אתם לכיוון אשר אין ספק באשר למהותו - אל הפורט התשיעי. [...] והטורים המשיכו ועלו, עוד ועוד. מניין כל כך הרבה אנשים, כה הרבה קבוצות; יש שחלפה שעה ארוכה יותר עד שקבוצה נוספת, ועוד אחת, עלו על הדרך המובילה מעלה. [...] אחר הצהריים יצאו הקבוצות האחרונות והדרך הכפרית במעלה המדרון חזרה ושקעה באלמוניותה. ההובלה נסתיימה ובגטו הקטן לא נותר איש.¹⁶¹

והיה מראה נורא נוסף, מראה שלווה בריח: "לילה לילה, למן תחילת נובמבר 1943, היתה מתלקחת במבצר התשיעי מדורה אדירה. הבהקה נראה במוג אוויר צח במרחק של 7-8 ק"מ. רוח צפונית הייתה נושאת עמה את ריח הבשר והעצמות הנשרפים עד לגיטו, ואפילו עד לעיר קובנה [...]"¹⁶². ולמי שהתקשה מחמת החולשה או הייאוש לשאת עינו החוצה, נותר המבט ימינה, שמאלה ולמטה, אל הסביבה המוחשית ביותר:

סלובודקה הייתה תמיד פרבר נחשל ועלוב של העיר קובנה. הרחובות והסטמאות לא היו ברובם מרוצפים ומשום כך הייתה ההליכה בהם קשה מאוד. הריצוף המועט היה גרוע מאוד. הבניינים בגטו היו ברובם מעץ, בני קומה אחת, רעועים, ישנים נושנים וקירותיהם עקומים - ממש בקתות בלי שום נוחיות אלמנטרית. ביגטו הגדול, היו בתי אבן במספר קטן בלבד [...].¹⁶³

הגטו שכדרכם של הגרמנים היה מחולק לשניים - 'הגטו הגדול' בלב שכונת סלובודקה והגטו הקטן שמפריד ביניהם רחוב פאנרו. ברחוב זה שכן המבנה המרווח של הישיבה החדשה, שנעזבה כבר בזמן ההשתלטות הסובייטית על ליטא. בסביבה זו גם שכן במשך זמן מסוים (כך העלה בירורי) ביתו של הרב אברהם דב דובר שפירא (לפני הפורענות התגורר ברחוב אוזישקו). בדרך בין השער הראשי לרחוב פאנרו, ב'רחוב הישיבה' לשעבר, ניתן לראות את אתר בית הישיבה הישנה ששמעה יצא בכל העולם היהודי. שלט - איין, אך ניצב כאן מבנה, אף כי אינו מזכיר את צורתו המקורית. המתח בין חיצוניות למהות פנימית המתגלה ברחובות הללו מעורר

161 אילתי, לחצות, עמ' 62-63. את המבט הזה קשה היום לשחזר: "את המגרש שבו נערכה האקציה הרגילה לא ניתן להכיר. בשעתו, אחרי האקציה הגדולה, היה אפשר לראות משם את היהודים שהועלו לפורט התשיעי בדרכם האחרונה. כעת הכל מוסתר בבניינים גבוהים" (טריגור, ליטוואק, עמ' 215).

162 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 327.

163 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 53.

למחשבה. אכן, קשה לדמות פער כזה בולט בין חיצוניותה של הסביבה, לבין העוצמות הרוחניות שנתרכזו בה. בגטו התגלע במקום הזה מתח מסוג אחר: בגטו למדו תורה, אך לא בבית הישיבה הישן. בשלב מסוים הוצע למבנה שימוש תרבותי אחר:

[...] בדיונים אלה צצה המחשבה הנועזת לייסד בגטו תזמורת ולערוך מדי פעם בפעם, ואולי גם בעתים מזומנות, קונצרטים בשביל תושבי הגטו. גם מצבם הקשה של כמה עשרות מנגנים מקצועיים בגטו שימש דחיפה לביצוע הדבר. לפני המלחמה היה למנגנים האלה חלק נכבד מאוד בחיים המוסיקליים שבעיר. אחדים מהם ניגנו בקביעות בתזמורת של האופרה הליטאית; [...] אחרי קשיים גדולים שופץ הבניין הישן של הישיבה בסלובודקה והותאם כמעט או בהרבה לצורכי הקונצרטים. וכבר כמעט הכל היה מוכן להפעלת התזמורת, והנה נתקלו במכשול חדש - בהתנגדות נמרצת של מספר אנשי ציבור בגטו. 'איך מעיזים להעלות על הדעת את הרעיון הנפשע של עריכת קונצרטים על קברי קדושינו בימי השואה הנוראה בתולדות עם ישראל? הרי יש בכך משום חילול זכר הקדושים!' - כך דיברו במרירות רבה המתנגדים להקמת תזמורת בגטו [...]. הקונצרט הראשון נערך באוגוסט 1942 והוא השאיר רושם עצום על כל שומעיו. היה זה כשנה לאחר שהחל סיוט הדמים של יהודי ליטא ובהם יהודי העיר קובנה. אך נשמעו הצלילים הראשונים של התזמורת - צלילי 'כל נדרי' הקורעים את הלב ומיידי פרצו כולם בבכי - בכי המאזינים, בכי המנגנים ובכי גם המיתרים [...]. ספק אם היה אי-פעם בעולם קונצרט טרגי מעין זה.¹⁶⁴

שיר באידיש שמחברו הוצג כדיסקאנט (תרגום: יהושע טן-פי) מביע את המתח הזה בצורה נוקבת:

את בית הישיבה, שם שולו אלהים מלאים / שם בחורי ישיבה עשו לילותיהם כימים, / הפכתם אתם לאולם קונצרטים טמאים. / [...] בית הישיבה היה אז מקום המחסה. / ואת הבית הזה הפכם לבזו ולמשיסה. / קישטתם הקירות בנירות ירוקים ובעלים / אך לא הצלחתם את עקבות הדם להעלים. [...] ¹⁶⁵

בנתיב הזה, פחות או יותר, הסמוך לישיבה, צעדה לווייתו של גדול ישראל הרב שפירא אל בית הקברות הארעי בגטו לא הרחק מהוויליה, סמוך לשער מספר 2: חוויה מיוחדת הייתה לתושבי הגטו בלווייתו של הרב א"ד שפירא ז"ל, נצר למשפחה רבנית ורבה האחרון של קהילת קובנה. נתמזל לו להרב שפירא למות

164 שם, עמ' 251.

165 שם, עמ' 296.

בגטו מוות טבעי. נשמתו יצאה ביום שבת כ"א באדר תש"ג, והובא למנוחות למחר, ביום ראשון, כאשר מספר ההולכים לעבודת הכפיה שמחוץ גטו היה לא גדול ורוב התושבים נשארו בבתייהם. כמעט כל התושבים המבוגרים שבגטו באו לחלוק את הכבוד האחרון לרב המנוח, שהתענה בגטו כמה שנים עם כל שרידי קהילתו האומללה. הלוויה נתארגנה לתהלוכה והפגנה אילמת. כרבבת אנשים הסתדרו בעזרת המשטרה היהודית בשורות שורות וצעדו בעצב חרישי, אבל בראש מורם, כל הדרך מדירתו העלובה של הרב הנפטר עד בית הקברות היהודי שבגטו. הייתה זו הפגנה אימוזאנטית בלי אומר ודברים, אבל היא אמרה וזעקה יותר ממה יותר ממה שאפשר הייה לומר בלשון בני אדם.¹⁶⁶

הגטו חוסל, מלמדת ההיסטוריה; עם שינוי יחסה של התרבות האנושית לשואה, מותירים בני תרבות אנדרטאות שבהן מצוין מה שקרה 'כאן' ודווקא כאן. יש בגטו ובסביבתו הקרובה בשכונת וילימפולה מספר ציונים שכאלה המבקשים להצביע על נקודות מפתח בסיפור, גם נקודות של אור. ממשלת ליטא ורשויותיה המקומיות פתוחות היום להתיר - לעתים, אף לעודד - הצבת אבני הנצחה ושלטים, יחד עם זאת, יש מקומות שלא הוצבו בהם שלטי זיכרון, וכנראה אין גם צורך; שלט תחבורה עירוני רגיל - חץ תנועה, הוא שמפנה נהגים לכיכר הדמוקרטים, נהג שמגיע לכיכר בעקבות השילוט מגיע למקום הסתמי ביותר עלי אדמות; כך נותר זיכרון כיכר הדמוקרטים בשטח;¹⁶⁷ לו יהי כן.

מעבר לנוכחות המזכירה של השלטים שישנם, על כל פנים עד שתיכנה כאן בנייה חדשה לגמרי, שכונת וילימפולה כולה מהווה 'סוכן מקשר' לעבר: שמות הרחובות יוצרים את השלד, בתי העץ החד קומתיים והגינות הקטנות מוסיפים

166 שם, עמ' 253.

167 מבין כל התיאורים על הזוועה שהתרחשה כאן בולט כמדומה במיוחד תיאורו של הרב אשרי המעוגן בשאלה ההלכתית של 'נוסח ברכת קידוש השם': "מי יתן ראש מים ועיני מקור דמעה על חללי בת עמי, שנהרגו נטבחו ונשרפו על קידוש שמו הגדול על ידי הרשעים הגרמנים ימ"ש, ובזכרי את 'היום השחור' כפי שיהודי גטו קובנו כינו את היום המר והנמהר, יום ה' לחודש מרחשון תש"ג, נפשי עלי תתמוגג ולכי נמס בקרבי [...] או ביום ההוא יצא צו מהנאצים הארורים שעל כל יושבי הגטו בלי שום יוצא מן הכלל מוטל להתייצב ב'מגרש הדמוקרטי' (דעמאקרטיע פלאץ) שבתוך הגטו לשם סקירה על ידי הגרמנים, וכל מי שלא ימלא אחרי הצו הזה וישאר בביתו אחת דתו להמית. אין לשער את גודל הפחד והבהלה שאחזו את יהודי הגטו, כולם ידעו שביום זה יוכרע גורלם אם שבת או לחסד [...] בתי הגטו התרוקנו מיושביהם, הורים הובילו את ילדיהם הקטנים ובנים תמכו וסעדו את אבותיהם הזקנים שהלכו על משענתם, חולים ותשושי כח נישאו על ידי בני משפחתם, כולם הלכו הלך ילך ובכה למגרש הזוועות, [...] ויום זה היה יום סגריי וסופה הגשם והשלג נתכו ביחד מן השמים כאילו יושבי מרום בשמי ערבות מלאכי מעלה משרתי אל עליון גם הם נבהלו נחפזו זה אלא זה שואלים איה אל אלים, אנה, שוכן מעולים רחם על שארית צאנך המובל לטבח כאן לטבח. וככה התאספו במגרש הזה כל יושבי הגטו שמנו או שלושים אלף איש שחיכו להופעתו של אחד המרצחים הגרמנים שהיה ידוע לשמצה בשם רוקא. הו היה הסעלקטאר [...] (אשרי, ממעמקים, ב, עמ' כ"בט).

לשלד ההנצחה בשר של זיכרון, הבוץ - התוצאה המיידית של הגשם הקיצי - עוטף במעטה עור את גוף הזיכרון; נוצרת ישות. בסך הכול, רבים, ולא רק אלו ששרדו, חשו שהם פוסעים ממש כאן, ממש במקום האמיתי.

סלבודקה של היום היא אנדרטה הניצבת ממול לאנדרטה גדולה אחר - העיר הישנה של קובנה שמעבר לויליה. ניתן לקרוא כה הרבה בגטו שהרבה מחיצוניותו שרדה, אך אין מנוס, צריך להגיע לסוף, לבוץ האחרון:

כל הלילה שבין 11 ל-12 ביולי ירד גשם עז והאדמה נתכסתה במים ובוץ. אלפי היהודים שהחזיקום הגרמנים תחת כיפת השמיים נרטבו ונתלכלכו מאוד, משום שכשל כוחם לעמוד על הרגליים ימים אחדים ונאלצו לשבת ולשכב על האדמה המרופשת. אבל איש מהם לא שם לב לדבר, העסיקה אותם בעיקר השאלה, אם הגרמנים יספיקו להוציאם לגרמניה לפני בוא הצבא האדום, ואם יעלה בידו הגרמנים לקבל למטרה זאת כלי רכב. [...] הייתה זאת הפעם האחרונה ליהודים לעבור דרך שער הגטו. שני מראות נתלו להם בדרךם זאת: לפניהם, על יד השער, עמדו ליטאים בהמון גדול, בעיקר מן השכבות הנמוכות, וחיכו בקוצר רוח ליציאת המשלוח האחרון של היהודים, כדי שיוכלו להתפרץ לדירות הריקות מאנשים ולשרוד את שנות שם... ומאחוריהם בשטח של הגטו העוזב, בעמק הבכא וגיא ההריגה שבו התענו היהודים שלוש שנים רצופות, התאבדו תמרות עשן שחור. היה זה עשנם של בתים מספר שהוצתו כבר אז בידי הגרמנים כדי להכריח את היהודים המסתתרים לצאת מן המקלטם... כל היהודים שהוצאו מן הגטו ב-12 ביולי בשני משלוחים הובאו לרציף מסילת הברזל שבאלקסטו [...] הגרמנים מנו וספרו בקפדנות רבה את כל היהודים המוצאים מן הגטו. לפי חשבונם נשאר עוד בגטו ב'מלינות' כארבעת אלפים יהודים. אכן, יהודים התחבאו במלינות בתקווה שהגרמנים לא יספיקו לגלות את מקום מחבואם עד בואם של הרוסים. אבל לאסונם טעו היהודים האומללים האלה טעו מרה. החל מ-12 ביולי אחר הצהריים עד 14 ביולי ערכו הגרמנים חיפוש קפדני בגטו, שברחובותיו כבר לא נראה אף יהודי אחד. [...] לאחר שהשלימו הגרמנים את 'עבודתם' החליטו לא להשאיר בחיים אף יהודי אחד שלא נתפס. משום כך פוצצו את כל בתי האבן שבגטו והעלו באש את כל בתי העץ. כמה ימים היה כל שטח הגטו אחוז להבות אש גדולות. זהו הסוף של מגילת הדם, האש ותמרות העשן של גטו קובנה... ב-1 באוגוסט 1944 נכבשה העיר קובנה על ידי הצבא האדום [...].¹⁶⁹

זהו הסוף של מגילת הדם, האש ותמרות העשן של גטו קובנה. איך נראה הגטו זמן קצר אחרי? גבולותיו היו מסומנים, חדים כתער:

[...] מראה משונה נגלה לפני - שטחו של הגטו רחב הידיים, אשר פעם חשבתו לאינסופי, מידותיו נצטמצמו. המרחב שגדוש היה בעשרות רחובות אשר את שמות כולם ידעתי על-פה, מאות הבתים שמראם נחרת בזיכרוני, הפך, לא ויאמן, למגרש שקוף של ת"ק על ת"ק צעדים, אפשר היה להביט מבעדו מקצה אחד עד קצהו. ומה בעברו השני של שטח ריק זה? בתי ליטאים, מצוחצחים, צבעוניים, וילונות מלמלה מתוחים על חלונותיהם ועיצוי פרחים רעננים עוטרם את אדניהם. הם הקיפו וסגרו כעת את תחום הגטו בשורה צפופה והדוקה, כמו הניצבים סביב לקבר פתוח. סופת האש שהשתוללה כאן נעצרה לידם, ובהם לא נגעה. [...].¹⁶⁹

מה באשר לפארה של סלבודקה - הישיבה? משהו בכל זאת נותר; ניתן להראות את המקום ניתן להעריך - פחות או יותר - את תוואי מבנה. הרב אשרי מתאר את מה שנתגלה עם השחרור:

[...] כשיצאנו מבין חומת הגטו כשהגיעה שעת השחרור, ראינו לזוועתנו הגדולה את בניין הישיבה בחורבנו, הבנין כולו היה הרוס ואפילו מקום ההיכל, מקום ארון הקודש בו היו ספרי התורה מונחים, לא היה ניכר, ועם הרוס הבנין נהרס גם ההיכל ולא נשאר ממנו כלום, לא הדלתות של ארון הקודש ולא מזוזותיו. וכנראה שהרשעים הארורים שפכו זעמם על המקום הזה יותר מעל מקומות קדושה אחרים, כי בנין הישיבה היה כקוץ מכאיב בעיניהם הטמאות, שראו בו עדות נאמנה על קיום התורה בארץ ליטא במשך של שבע מאות שנה לכן הם שקדו להרס עד בלי הכר עדות זו, ואחרי יום קדוש של שנת תש"ה הם הוציאו את זממם לפועל ואמרו עליו ערו ערו עד היסוד בו.¹⁷⁰

מה שנותר (לא - פחות או יותר), הוא המצודות, במיוחד התשיעית. המבנים המרשימים היו מוכרים כמובן בקובנה ובסלבודקה. במהלך בנייתן נמחה זיכרון יהודי חשוב:

קהלת וילמפול היא אחת הקהלות העתיקות בליטא זאמוט. קשה לקבוע בדיוק את זמן התהוותה יען כי נסתמה עדותה. בית העלמין הישן שיכול היה להוכיח

169 אילתי, לחצות, עמ' 213.
170 אשרי, ממעמקים, ב, עמ' צ"צ.

ע"י מצבותיו העתיקות נחרב לגמרי בימי בנין המבצר הקובנאי בשנות התשעים למאה שעברה [...].¹⁷¹

הממשלה הרוסית בבנותה את הסוללה המבצרית (פארט) על יד 'הר לינקובה' הנודע (זהו אחד ההרים הכי גבוהים סביב קובנה, ומרגלא בפומא דסלבודקאיים לאמר בהיתול: 'כבר העיר אור היום על ההר הלינקובאי', כלומר, כבר השעה מאוחרת בבוקר) המשתרע לצד מערב מסלובדקה, בגבולות בית העלמין הישן - הרסה אותו לגמרי.¹⁷²

מה שהתחיל כהרס בית קברות עתיק, הסתיים בתעשיית המוות הגדולה. הפורט התשיעי, ולא רק הוא, מנציח בדרכו המיוחדת את קורבנות התעשייה הזאת; ניתן להתבונן מעבר לסלבודקה, אך 'לא עוד מעיר אור היום על ההר הלינקובאי'.

סוף פסוק

נערה בת ארבע עשרה, משוררת מתחילה, כתבה ב-3.25:

איני רוצה כבר כלל למוסקבה, איני רוצה לשום מקום - אני רוצה אל הארץ. אך קובנה כבר יותר מדי נעשית נבזית לי. כמה אני שונאת את העיר הזאת. איני יכולה במנוחה לדבר עליה. הוי, כבר יעברו ה-45 השנים עד שאצטרך לנסוע לאוניברסיטה? ולעת עתה על קיץ לאן לנסוע - אחת היא לי. רק לא כאן, ישמרני אלהים [...].¹⁷³

כשהפכה למשוררת של ממש, הקדישה שירים במבט לאחור 'לאחת הערים';¹⁷⁴ הראשון שבהם 'א. זיכרון עיר': "לא אהובה! איכה עלית לפתע / ביזכרון סולח ומזוהר - שורת גגות גולשת ושומטת / מול זרם רשלני של הנהר. / זמרת משוט גונחת ומובנת, / יצחק גרוני מתחת לגשרים. / וקול ניחר של קבצנית גיבנת. / ובהלת ריבם של נערים [...]" ; השיר בא להזכיר ילדות, שבנסיבות של אחרי החורבן, אין עוד אליה חזרה, לא אליה ולא למקומותיה: "ואת ילדתי קטנת הצעד, / שלא תשוב אליך לעולם". אין שיבה לעיר, אך מראותיה שהפכו לשיר נשתמרו יקרים במיוחד.

171 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 159.

172 שם, עמ' 159 בהערה.

173 גולדברג, יומנים, עמ' 53.

174 גולדברג, מוקדם מאוחר, עמ' 58.

לאה גולדברג ב'הוא האור' שנכתב אחרי שהחלו להיוודע ממדי החורבן (1946), כותבת במונחים של תחושת צורך בכפרה:

[...] לאן ברחתי? אל מי ומפני מי? כאן בעיר הזאת, מאחורי הנהר הסמור מגשם, כאן בקתות עלובות ועיניים רעבות בחלונות. אבינויך ישראל, אבינויך. הקטנים, הדחוקים, האומללים, האומרים יום-יום 'שמע ישראל'. ועמלם, ועמלם אשר לך, העלמה, אין חלק בו. כפוית טובה, מתרברבת. מתהדרת! מי לימד אותך קרוא באותיות מרובעות, אם לא העיר הזאת ויהודיה? מי לימדך לפתוח בלילות ולבקש פתרון בשירי ר' משה בן יעקב בן עזרא, אם לא העיר הזאת ויהודיה? מי לימדך לחלום את חלום עתידיך, ברטט-ברטט, להגות שם ארץ קטנה על שפת ים התיכון, אם לא העיר הזאת ויהודיה? ולמען מי, ובשל מי חפצת לחיות, אם לא למענם, למען בני העיר הזאת, יהודיה! מעבר לנהר הסמור מגשם בקתותיהם הדלות, סבלים, סנדלרים, קבצנים. כולם זכאים ממני. מאחורי הגשר הזה - [...].¹⁷⁵

אין זה גילוי של נוסטלגיה גרידא, גם לא ביטוי לתחושת 'כפל המולדות' שאופפת את לאה גולדברג המתוודעת לעומק הניתוק ממחוזות הילדות שנעלמו, לאו דווקא בגין ההתבגרות או ההגירה; מבחינתי, זוהי אנדרטה לעיר המזוהה, לא את גדוליה השייכים לכלל ישראל, אלא את כל יהודיה השייכים לה עצמה. הם נעלמו ועמם העיר שנחרטת בשורות השירה והפרוזה.

קובנה של לאה גולדברג מתייחסת לכול - 'בני העיר הזאת, יהודיה! מעבר לנהר הסמור מגשם בקתותיהם הדלות, סבלים, סנדלרים, קבצנים. כולם זכאים ממני'. כך נראית ללאה קובנה במבטה אל סלבודקה 'מאחורי הגשר הזה'. אולם, קובנה תיזכר לעד ברחבי העולם היהודי גם באמצעות גדוליה מכל הגוונים התרבותיים והפוליטיים שאחזו בכל קשת הרעיונות. רובם ככולם פנו אל היהודי באשר הוא, אך הם היו גם ליטוואקים וקובנאים; מצודתו של הרב יצחק אלחנן הייתה פרושה על-פני כל העולם היהודי, אך אי אפשר שלא לחוש בקובנאיות של אישיות שפנתה בצוואתה אל הקהילה המסתיימת בברכה לקהילה: "ממני ידידכם ועבדכם הנאמן והכותב בדמע ומצפה שתקיימו כל הדברים היקרים הנאמרים למעלה ויהיה זה לזכות רב לכם נצח ותתברכו בברכה כפולה ומכופלת סלה אמן ואמן ובאתי על החתום. יצחק אלחנן [...]."¹⁷⁶ לאברהם מאפו אין צורך בציון קובנה על כל צעד ושעל; כתביו יכולים לעסוק בארץ ישראל הדמיונית שלו או בקובנה

175 גולדברג, והוא האור, עמ' 188.

176 שימוף, ר' יצחק אלחנן ספקטור, עמ' 83.

מבלי להזכיר במפורש את שמה; כותב 'עית צבוע' ייזכר כקובנאי, משום שהגדיר את עצמו - 'איש קובנה'.

ה'היות קובנאי' יצוץ גם בהקשרים אחרים. בשנים שבהן נכתב חיבורי זה ביטויי היחס האישי, התדמית של השתייכות האישית לקובנה כבר לא קיימים, ובכל זאת, קובנה עוד אומרת דבר מה למישהו; בפי השרידים שתיעדו את זכרה בספרים היא מכונה: 'קובנה שלי', 'קובנה מכורתי', היום אף יהודי אינו מכנה אותה כך, אך כינויים אלו עדיין מהדהדים. בעתיד כשהשרידים ייעלמו, מישהו בכל זאת ינסה לפענח את עוצמת הקשר האישי הזה. ככל שאני יכול לשפוט, קובנה היהודית אכן תיזכר. בגלל כל מה שהייתה, יזכרו בהספד, כשיספידוה אפשר שייאמר דבר גם על שטחה:

אפשר לומר עוד הרבה דברי הספד על קובנה היהודית, שבה חיו, פעלו ונאבקו על קיומם וערכם האנושי דורות של יהודים מושרשים בחיי העיר וקשורים אליה באלפי נימים נפשיים. טוהר מימי הגנימן והוויליה השקטים; יפי ההרים הירוקים המקיפים את העיר, 'שדרות החופש' על בנייניהן החדשים והגן העירוני על עצי הגבוהים; הפארק של ויטובט והמקום של מיצקביץ; הרחובות הרחבים של ה'עיר החדשה' והסימטאות הצרות של ה'עיר העתיקה'; טבורה המטופח ופרבריה הנחשלים - כל אלה היו קרובים ללבם של יהודי קובנה אשר השלו את עצמם שגם להם יש חלק בהם... התמימים המסכנים - לא עלה על דעתם שיבוא יום וכל קיר ואבן של העיר הזאת ייהפכו לעדים אילמים להשפלת כבודם לעפר, לשפיכת דמם כמים, להשמדתם ההמונית לעיני השמש... [...].¹⁷⁷

סוף פסוק. צריך לצאת מקובנה; לו הייתי מדריך תיירים, הייתי ממליץ לצאת ברכבת. רצוי לא מרציף אלקסוט, משם יוצאים לשטוטהוף, משם יוצאות רכבות המוות. תחנת הרכבת בקובנה מזכירה פרשות וסמלים. סמפו סוגיהרה התעכב בהתפנותו מקובנה. השלטון הסובייטי נתן לו שהות מה; את חודש אוגוסט 1940 ניצל להענקת האשרות המפורסמות, 'זיזות לחיים' נקראו, היוצאים מכאן יצאו ב'רכבות החיים'. קובנה של ההווה לא שכחה אותו, יש בה מוזיאון לזכרו, אך תחנת הרכבת היא זו שמסדרת את 'הדבר האמיתי'; מחלון הרכבת זרק סוגיהרה את החותמת (הנציגות הדיפלומטית) שחותמת לחיים אחד הפליטים; עוד אחד לא הגיע לפורט התשיעי.

דוד מרדכי שורץ בספרו מתאר את המפגש בין ציוני ליטא להרצל בוויילנה. משלחת קובנה פנתה אליו, ושורץ ביקש:

כתום המסיבה, בטרם התפזרנו, נגשתי אל הדי"ר הרצל ובקשתי ממנו שבהגיע הרכבת אל תחנת קובנה בשעה שתיים אחרי חצות, ויואיל לצאת מקרונו אל המדרגות - כל יהודי קובנה יבואו להקביל את פניו. 'אדוני הדוקטור ענה לי בפנים עיפות אין זה כלל בגדר האפשרות. אם אינני ישן - איש אבוד אנוכי'. לא עמדתי על בקשתי ואינני מצטער על כך; כי כבר אז היה חולה לב, ובעבור שנה אחת מת במחלתו זו.¹⁷⁸

הרצל לא עצר בתחנת קובנה, יהודי קובנה לא קיבלו את פניו, התחנה נותרה לסוגיהרה. סוף פסוק.